

دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

شیعه و دولت مطلقه در ایران

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر منصور میراحمدی

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر داود فیروزی

نگارش و پژوهش:

حسن جباری نصیری

1387

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم:

تقدیم به همسر اندیش ورزم

به خاطر رنج‌ها و حمایت‌هایش و تمامی آنان که الفبای اندیش‌مدن را برایم
آموختند.

تشکر و سپاس

به یقین اگر پژوهش حاضر ارزش علمی داشته باشد، مرهون راهنمایی و مشاوره اساتید گرانقدرم جناب آقای دکتر میراحمدی و جناب آقای دکتر فیرحی می‌باشد که در مواقع مختلف با گشاده‌روی مرا پذیرفته، مورد لطف خویشتن قرار داده و دست نوشته‌هایم را با حوصله‌ی تمام مطالعه و از بسیاری خطاها و اشتباهات دورم نمودند. صمیمانه از بزرگواری‌هایشان سپاس‌گذارم.

از پدر و مادرم که سالیان سال به خاطر تحصیل دوری‌ام را تحمل و از همسر فاضل و اندیش‌ورزم که سختی‌های تحصیل را همواره برایم آسان نمود، کمال سپاس و امتنان را دارم. از فرشته کوچولوی عزیزم «سارا» که بهانه‌های کودکانه‌اش، صرف مطالعه، تحصیل و تدریس‌ام شد، معذرت خواهی می‌کنم و این نوشته‌ی ناچیز را به همه‌ی عزیزانی که سهمی در زندگی‌ام داشته‌اند، تقدیم می‌نمایم.

چکیده

ارکان دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی اول را تمرکز منابع قدرت در دربار، گسترش دیوان‌سالاری و ارتش مدرن تشکیل داده است. ارکان سازنده‌ی فوق‌الذکر دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی اول در سیاست‌های ذیل در ایران نمایان گردیدند: امنیت و سیاست‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی.

با توجه به سیاست‌های دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در ایران، در این رساله مواضع و رویکردهای عالمان دینی شیعی به دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی که تابعی از دو متغیر اساسی یعنی «امنیت داخلی و خارجی» و «سیاست‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی» بوده، با تأکید بر الگوی نظری دولت مطلقه‌ی جان فرانکو پوجی - که بنا به اعتقاد نگارنده بی‌شترین انطباق را با واقعیتهای اجتماعی موجود در ایران و دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی دارد - مورد پژوهش قرار می‌گیرد.

پس از بررسی ماهیت دولتهای متمرکز مطلقه و عوامل مؤثر در تکوین آن در کشورهای اروپایی در دیدگاه پوجی، به شاخصه‌های نظری وی در دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی یعنی تمرکز انحصار قدرت در دربار، گسترش دیوان‌سالاری و شکل‌دهی به ارتش مدرن، پرداخته می‌شود. با تأکید بر شکل‌گیری دولت شبه مدرن پهلوی که ریشه در تغیری و تحولات نظام پس از مشروطه در ایران داشته، مواضع عالمان دینی شیعی نسبت به متغیرهای فوق‌الذکر، در قالب مواضع ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد: رویکرد و موضع انزواگرایی، رویکرد و موضع حمایت‌گرایی و رویکرد و موضع مبارزه و خصم‌گرایی. رویکرد انزواگرایی بیشتر از طریق آیت‌الله‌های قم و به تبعیت از ایشان توسط حضرات آیات آقایان حجت کوه‌کمری تبریزی، صدر و خوانساری در رأس حوزه‌ی علمی‌هی قم صورت گرفته است. موضع حمایت‌گرایی بیشتر از طریق عالمان دینی عراق همچون آقای نایینی که کم و بیش تا آخر دوران دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی صورت‌پذیرفته و عالمان دینی ساکن در تهران نیز همچو

آقایان آشتیانی و بهبهانی سیاست عالمان نجف را پیگیری کرده‌اند. و اما سیاست خصمانه و درگیری با دولت مطلقه‌ی پهلوی توسط عالمان مبارزی همچو نورالله اصفهانی، شاه‌آبادی، حاج آقا حسین قمی، سید حسن مدرس، میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی و عده‌ای دیگر از عالمان دینی به مرور از زمان شکل‌گیری سیاست‌های نوین فرهنگی، اجتماعی و مذهبی، پیگیری گردیده است.

فهرست مطالب

مقدمه: طرح تفصیلی پژوهش 5

- 1- بیان مسأله: 6
- 2- اهمیت، هدف و ضرورت پژوهش: 7
- 3- سابقه‌ی پژوهش: 7
- 4- روش تحقیق و پژوهش: 7
- 5- سؤال اصلی پژوهش: 8
- 6- فرضیه‌ی پژوهش: 8
- 7- مفاهیم پژوهش: 8
- 8- متغیرهای پژوهش: 9
- 9- سؤالات فرعی پژوهش: 9
- 10- سازماندهی پژوهش: 9

فصل اول: چارچوب نظری الگوی نظری دولت مطلقه 11

- 1-1- ماهیت و پدیددهی دولت 12
- 2-1- نظریه‌ی دولت مطلقه 15
- 3-1- عوامل مؤثر در پیدایی و تکوین دولت مطلقه 18
- 4-1- به سوی یک چارچوب نظری دولت مطلقه در ایران 22
- 5-1- شاخص‌های دولت مطلقه از دیدگاه پوجی 22

22 1-5-1- دولت مطلقه و دیوان سالاری

23 2-5-1- دولت مطلقه و ارتش

23 3-5-1- دولت مطلقه و تمرکز منابع قدرت

Error! فصل دوم: پیدایی و مختصات دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 1-2- پیدایش دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران

defined.

Error! Bookmark not defined. 2-2- ارتش و دولت مطلقه در ایران

Error! Bookmark not defined. 1-2-2- چگونگی شکل‌گیری ارتش نوین در ایران

defined.

Error! 2-2-2- نقش ارتش در تکوین و پاسداری دولت مطلقه در ایران

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 3-2- دربار و دولت مطلقه در ایران

Error! Bookmark not defined. 1-3-2- دربار و تمرکز قدرت

Error! Bookmark not defined. 2-3-2- دربار و مشروعیت؛ ناسیونالیسم باستانگرا

defined.

Error! Bookmark not defined. 4-2- دیوان سالاری و دولت مطلقه در ایران

defined.

فصل سوم: سیاست‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی

Error! Bookmark not defined. و مواضع عالمان دینی شیعی

1-3- سیاست‌های اجتماعی، فرهنگی و مذهبی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در ایران

Error! Bookmark not defined.

1-3-1- سیاست حمایتی و تظاهرگرایانه‌ی مذهبی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی

Error! Bookmark not defined.

1-3-2- سیاست‌های نوین مذهبی، فرهنگی و اجتماعی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن

Error! Bookmark not defined. پهلوی

Error! Bookmark not defined. 1-2-1-3- تغیری بر و تحولات قضای

Error! 2-2-1-3- برگزاری کنگره‌های بین‌المللی هنر و باستانشناسی ایران

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 3-2-1-3- جشن هزاره‌ی فردوسی

Error! Bookmark not defined. 4-2-1-3- تأسیس فرهنگستان فارسی

Error! Bookmark not defined. 5-2-1-3- تغیری بر در پوشش مردان و زنان

Error! Bookmark not defined. 6-2-1-3- آموزش و پرورش

Error! Bookmark not defined. 7-2-1-3- اوقاف

Error! Bookmark not defined. 8-2-1-3- سازمان پرورش افکار

Error! Bookmark not 9-2-1-3- پروتستانیسم دینی و تشیع زدایی

defined.

2-3- روی‌کرد و مواضع عالمان دینی و سیاستهای اجتماعی، فرهنگی و مذهبی دولت

Error! Bookmark not defined. مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی

1-2-3- موضع عالمان دینی، دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی و قانون نظام اجباری،

ابلاغیه‌ی ضد مذهبی رئیس‌الوزرا و حوزه‌ی اختیارات فرهنگی، مذهبی و اجتماعی

Error! Bookmark not defined. روحانیون

2-2-3- موضع عالمان دینی، دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی؛ تغیری بر پوشش مردان

Error! Bookmark not defined.

3-2-3- موضع عالمان دینی، دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی؛ تغیری بر پوشش زنان و

Error! Bookmark not defined. کشف حجاب در ایران

فصل چهارم: امنیت داخلی و خارجی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی و موضع

Error! Bookmark not defined. عالمان دینی شیعی

1-4- امنیت داخلی، دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی و موضع عالمان دینی

Error! Bookmark not defined.

4-2- دولت مطلقه و حمایت از امنیت اماکن مذهبی شیعی، ارزشها و آموزه‌های

دینی در خارج از ایران و موضع عالمان دینی شیعی **Error! Bookmark not defined.**

4-2-1- دولت مطلقه‌ی شبه مدرن و حمایت از امنیت خارجی عالمان دینی

Error! Bookmark not defined.

4-2-2- دولت مطلقه و حمایت از امنیت اماکن مقدسه‌ی شیعی، آموزه‌ها و ارزشهای

دینی در سطح بین الملل. **Error! Bookmark not defined.**

خلاصه و نتیجه‌گیری. **Error! Bookmark not defined.**

فهرست منابع. **Error! Bookmark not defined.**

الف: کتابها **Error! Bookmark not defined.**

ب: نشریات **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه:

طرح تفصیلی پژوهش

1- بیان مسأله:

عالمان دینی از دیرباز در ایران درگیر سیاست‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی زمان خویش بوده‌اند. این پژوهش با تأکید بر ارکان سازنده‌ی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران یعنی تمرکز منابع قدرت در دربار، گسترش دیوان‌سالاری و ارتش مدرن که در سیاست‌های ذیل آشکار می‌شود: امنیت و سیاست‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی، مواضع و رویکردهای عالمان دینی نسبت به دو متغیر فوق یعنی «امنیت» و «سیاست‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی» از زمان شکل‌گیری دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران از سال 1299-1320 ش را مورد بررسی قرار می‌دهد. مواضع عالمان دینی نسبت به متغیرهای فوق‌الذکر، در قالب مواضع ذیل قابل شناسایی و بررسی خواهد بود:

- روی‌کرد و موضع انزوای‌گرایانه

- روی‌کرد و موضع حمایت‌گرایانه

- روی‌کرد و موضع مبارزه و درگیری

لازم به ذکر است که در مقام عمل مواضع فوق‌الذکر عالمان دینی در طول دوران دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در ایران یکسان نبوده و فراز و نشیب‌هایی نیز داشته است که در طول پژوهش به آنها نیز پرداخته خواهد شد.

در دو متغیر اساسی پژوهش، در متغیر «امنیت»، امنیت داخلی ایران پس از دوران مشروطیت و نیز امنیت اماکن مقدسه، امنیت ارزش‌های دینی و مذهبی در خارج ایران و عالمان دینی در عراق و در راستای آن به سیاست دولت مطلقه و مواضع عالمان دینی در این زمینه پرداخته خواهد شد. و اما در متغیر «سیاست‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی» پس از طرح سیاست‌های تظاهرگرایانه‌ی مذهبی و نیز سیاست‌های نوین دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی، نظام وظیفه اجباری، ابلاغی‌هی ضد مذهبی ری‌س الوزرا و حوزه‌ی اختیارات فرهنگی، مذهبی و اجتماعی روحانیون، تغییری پوشش مردان و در این راستا

جهت و نظم‌دهی نوین در حوزه‌های علمی‌ه و عالمان دینی، توسط دولت مطلقه و نیز تغیری پوشش زنان و کشف حجاب از زنان و موضع عالمان دینی، پرداخته خواهد شد.

2- اهمیت، هدف و ضرورت پژوهش:

موضع عالمان دینی به عنوان طبقه‌ی تأثیرگذار در روند تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران معاصر، به صورت منسجم و مستقل در راستای «سیاست‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی دولت شبه مدرن پهلوی» و نیز «امنیت» که برآیند نظام پس از مشروطه‌خواهی در ایران بوده، مورد پژوهش جدی قرار نگرفته است. گرچه برخی از موارد فوق‌الذکر به صورت نقل‌خاطرات، شرح حال و یا نوشته‌های پراکنده نگاشته شده، اما پژوهش حاضر با هدف بازکاوی ابعاد نظری مواضع عالمان دینی نسبت به سیاست‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی و نیز امنیت داخلی و خارجی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران که محصول تغیری و تحولات عصر مشروطیت و پس از آن و نیز شکل‌گیری دولت مطلقه در ایران، می‌پردازد.

3- سابقه‌ی پژوهش:

ابعاد نظری عالمان دینی شیعی نسبت به دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی اول به صورت جدی مورد پژوهش علمی قرار نگرفته است. معدود اثرهایی نیز که به نگارش درآمده از محدوده‌ی گزارش موافقت و یا مخالفت عالمان دینی با دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی فراتر نرفته و به ابعاد نظری آن‌ها نپرداخته‌اند. دو اثر «علما و رژیم رضاشاه»، به قلم حمید بصیرت‌منش و «چالش‌های روحانیت با رضاشاه» نوشته‌ی داود امینی، قوی‌ترین تألیفات بوده که آقای بصیرت‌منش به گزارش عملکرد سیاسی - فرهنگی روحانیون در سالهای 1305 - 1320 ش پرداخته و آقای امینی برخی از مخالفت‌های روحانیت با رضاشاه را گزارش نموده‌اند. هیچکدام از دو اثر فوق‌الذکر، به خاستگاه نظری عالمان دینی شیعی نسبت به موافقت، مخالفت و یا انزوا از امور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی نپرداخته و چرایی مواضع و رویکرد آنان را آشکار مورد مطالعه قرار نداده‌اند. پژوهش حاضر به این مهم می‌پردازد.

4- روش تحقیق و پژوهش:

این رساله در نوع روش پژوهش، روش توصیفی و تبیینی را با تأکید بر مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای مورد توجه قرار داده و نیز در بررسی مواضع عالمان دینی به دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی، الگوی نظری دولت مطلقه‌ی «جان فرانکو پوجی» بخاطر انطباق آن با واقعیتهای اجتماعی و شکل‌گیری دولت مطلقه در ایران، انتخاب گردیده است. تمرکز قدرت در دربار، شکل‌گیری ارتش مدرن و گسترش دیوان

سالاری در ابعاد مختلف قضایی، اجرایی، آموزشی و فرهنگی و نیز سیطره بر نهادهای قانون‌ساز که از شاخصه‌های دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در ایران بوده، با تأکید بر الگوی پوجی، مورد پژوهش قرار خواهد گرفت.

5- سؤال اصلی پژوهش:

مواضع عالمان دینی به دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی تابع چه متغیرهای می‌باشد؟

6- فرضیه‌ی پژوهش:

رابطه‌ی عالمان دینی شیعی و دولت مطلقه‌ی پهلوی اول تابعی از دو متغیر اساسی است: سیاست مذهبی، فرهنگی و اجتماعی دولت و دربار پهلوی و امنیت داخلی و خارجی

7- مفاهیم پژوهش:

1. **شیعه**. در لغت به معنای پیرو و در اصطلاح به پیروان امام علی (ع) و اهل بیت (ع) شیعه گفته می‌شود. اما در این رساله منظور از شیعه، عالمان بزرگ دینی شیعی تأثیرگذار در حیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در ایران در طول سالهای 1299 - 1320 ش می‌باشد. عالمان بزرگ دینی شیعی غالباً به کسانی گفته می‌شود که علاوه بر احراز منصب مقام اجتهاد در حوزه‌های علمی‌هی شیعی، مورد مقبولیت و محل رجوع توده‌های اجتماعی و نیز حوزه‌های علمی‌هی قرار گرفته باشند.

2. **دولت مطلقه**. منظور از دولت مطلقه، دولتهای متمرکز شکل گرفته در اروپای پس از قرن هفدهم که تحت تأثیر رشد بورژوازی، دولتهای ملی، جنبش اصلاح دین، گسترش ناسیونالیسم و تغیر و تحولات در عرصه‌های مختلف اقتصادی، تکنولوژیکی و صنعتی سامان پیدا کردند و پادشاهان مطلقه با سرکوب اشرافیت زمین‌دار و کلیسا توسط ارتش‌های مدرن و مجهز، نظامهای سیاسی مطلقه‌ی جدید را بنیاد نهادند و با ایجاد دستگاه اداری، مالی و نظامی متمرکز، تفکیک حوزه‌ی دین از سیاست، نوسازی مالی، تمرکز اقتصادی و تشویق نظام سرمایه‌داری با هویت‌سازی در قالب ناسیونالیسم، بر اقتدارشان افزودند.

3. **دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی**. برخلاف دولتهای مطلقه‌ی اروپا که پس از قرن هفدهم پا به عرصه‌ی حیات گذاشتند، تا اواخر دوره‌ی قاجاریه در ایران عملاً نمی‌توان از دولت مطلقه سخن گفت، زیرا دولت متمرکز قدرت طلب در ایران پس از حوادث مشروطیت با تمرکز در منابع قدرت و گسترش دستگاه اداری در حوزه‌های مختلف قضایی، قانون‌گذاری، اجرایی، آموزشی و فرهنگی با از بین بردن قدرت‌های ذره‌ای و

محلی مرکزگریز و تحت فرمان درآوردن آنها توسط دستگاه نظامی مدرن و گسترش سلطه و قدرت مطلقه به دور دسترس‌ترین مناطق ایران، شکل گرفت و از سال 1299 تا 1320 ش به شدت گسترش یافت.

4- مواضع و روی‌کردهای عالمان دینی شیعی. منظور از مواضع و روی‌کردهای عالمان دینی

شیعی، مجموعه‌ی رفتارها و نظریه‌های آنان در راستای دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی می‌باشد که طول دوران دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی اول بروز و آرایه شده است.

5- امنیت. منظور از امنیت در این رساله سرکوبی گروههای شورشی و محلی مرکز گریز، سرکوبی

حکومت‌های ملوک الطوایفی اواخر عصر قاجاریه، گسترش سی‌طره‌ی حکومت مرکزی به اقصی نقاط ایران و شکل‌دهی به دولت مقتدر ملی و نیز صیانت از امنیت اماکن مقدسه‌ی شیعی، آموزه‌ها، ارزش‌ها و عالمان دینی شیعی در سطح بین‌الملل می‌باشد.

8- متغیرهای پژوهش:

1. متغیرهای مستقل: امنیت داخلی ایران و امنیت خارجی اماکن مقدسه، آموزه‌ها و عالمان دینی +

سیاست‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران.

2. متغیر وابسته: مواضع علمای شیعه

9- سؤالات فرعی پژوهش:

1. پیدایی و شاخصه‌های دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در ایران چگونه می‌باشد؟

2. مواضع عالمان دینی شیعی نسبت به سیاست‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی دولت مطلقه‌ی شبه

مدرن، چیست و چه تأثیری بر مواضع سیاسی آنان داشته است؟

3. مواضع عالمان دینی شیعی نسبت به امنیت داخلی و خارجی چیست و چه تأثیری بر مواضع

سیاسی آنان داشته است؟

10- سازمان‌دهی پژوهش:

این پژوهش دارای یک مقدمه و چهار فصل می‌باشد که در فصل اول آن، الگوی نظری دولت مطلقه‌ی

«جان فرانکو پوجی» مورد بررسی و در فصل دوم به پیدایی و مختصات دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی

براساس الگوی نظری فوق‌الذکر پرداخته می‌شود. در فصل سوم، سیاست‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی

دولت مطلقه‌ی شبه مدرن و تأثیر آن بر مواضع عالمان دینی شیعی و در فصل پایانی، امنیت داخلی و

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

خارجی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن و تأثیر آن بر مواضع عالمان دینی شیعی، مورد پژوهش و بررسی قرار می‌گیرد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

فصل اول

چارچوب نظری؛

الگوی نظری دولت مطلقه

در این فصل، الگوی نظری دولت مطلقه مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای دستیابی به الگوی نظری درباره دولت مطلقه‌ی شبه مدرن در ایران، لازم است ابتدا ماهیت و پدیده دولت، نظریه و عوامل پیدایش و تکوین دولتهای مطلقه مورد کندوکاو علمی قرار گیرد تا از لابه‌لای آن راه به سوی یک چارچوب نظری در مورد دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی، هموار گردد. الگوی نظری «جان فرانکو پوجی» از میان نظریه‌های گوناگون دولت مطلقه، برای بررسی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی، بخاطر انطباق آن با واقعیتهای اجتماعی و دولت مطلقه در ایران، انتخاب گردیده است. در الگوی نظری «پوجی»، دیوان سالاری، ارتش و تمرکز منابع قدرت در دولت مطلقه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

1-1- ماهیت و پدیده‌ی دولت

«دولت» مفهوم و پدیده‌ای پیچیده و تا حدودی مبهم در اندیشه‌ی سیاسی، اجتماعی و تاریخی است. اما همواره اهمیت، تأثیر و نقش شگرف آن در تحولات سیاسی و اجتماعی توجه نظریه‌پردازان و پژوهشگران علوم اجتماعی را به آن جلب کرده است. دولت به عنوان اجتماع انسانی که انحصار کاربرد مشروع زور را در سرزمینی معین برای تنظیم رفتار و نظم اجتماعی در اختیار دارد از قدمت و پیشینه‌ی طولانی برخوردار نیست و در تاریخ تمدن هیچ زمان معینی را نمی‌توان مشخص کرد که در آن دولت به وجود آمده باشد. از آنجا که دولت، پدیده‌ای در حال رشد بوده است، تنها عوامل معینی را می‌توان مشخص کرد که نقش خود را در تکوین و رشد دولت ایفا کردند. این عوامل عبارتند: خوی‌شاوندی، دین، ضرورتهای اقتصادی، جنگ و پیدایش قدرت سیاسی، که با هم کار کردند که برخی مهمتر بودند و همه با کمک نیروهای تاریخی و گرایشهای طبیعی بشری، روندی را به وجود آوردند که مردمان غیر متمدن از هرج و مرج بی‌رون آمدند و تابع اقتدار دولت شدند.¹ بنابراین در دیدگاه پژوهشگران، دولت با توجه به تاریخ

1. عبدالرحمان، عالم، *بنیادهای علم سیاست*؛ (تهران: نشر نی، 1373)، ص 217.

طولانی حیات اجتماعی بشر، پدیده‌ای نسبتاً متأخر است. از نقطه نظر تاریخی اشکال اولیه‌ی سازمان سیاسی در میان اجتماعات قبیله‌ای متشکل از اقوام و خوی‌شاوندان ایجاد گردید. در این جوامع بیش از آنکه اقتدار سیاسی حاکمیت داشته باشد عرف و عاداتهای کهن رفتارهای جمعی را تنظیم می‌کرد. در واقع در این اجتماعات به علت فقدان مازاد ثروت و عدم شکل‌گیری نظام طبقاتی زمینه‌های لازم برای تفکیک مفهومی و عینی دولت و جامعه از یکدیگر فراهم نشد به عبارت دیگر آنها تابع نوعی اقتدار، قواعد و سیاست بودند، اما دارای دولت نبودند.

امپراتوری‌های شرق باستان سازمان سیاسی پیشرفته‌تری داشتند اما در واقع از قبیله‌های فرمانبرداری تشکیل می‌شدند که با برخورداری از خودگردانی محلی تنها وظیفه‌ی تأمین جنگجو و مالیات را برای امپراتوری برعهده داشتند. در بین قبیله‌ها پیوستگی و وفاداری عمومی وجود نداشت، اعمال اقتدار آمیز نیز به دلیل فقدان امکانات ارتباطی به صورت یکپارچه می‌سر نبود. این امپراتوری‌ها مجموعه‌ای از حکومت‌های نیمه مستقل بودند که قدرت و اقتدار در میان آنها در گردش و رو به زوال بود.

برخی دولت — شهر یونانی را نخستین شکل دولت در اروپا دانسته‌اند، بی‌شک دولت — شهر یونانی سازمان سیاسی بی‌همتایی بود و می‌توان خصوصیات مشترکی میان آن و دولت مدرن یافت. با این حال بسیاری از این ویژگی‌ها خاص دولت مدرن است که به دولت‌های قدیم تعمیم داده شده است.²

دولت — شهر یونانی با وجود برخی شباهت‌های صوری و شکلی با دولت مدرن، از آن متفاوت است. یونانی‌ها با مفهوم دولت (state) آشنا نبوده و بجای آن از واژه پولیس (polis) استفاده می‌کردند. در دولت — شهر یونانی جامعه و فردیت به هیچ روی به عنوان پدیده‌های مجزا شناخته نمی‌شدند. به نظر مورخان، واحدهای قبیله‌ای کوچ‌نشین اولیه‌ی در غرب و یونان باستان به تدریج به جماعات اسکان یافته‌ای تبدیل شدند که دارای قلمرو مشخص و معمولاً در شهرهای واجد دژ مرکزی استقرار یافته بودند و اندازه دولت — شهر معمولاً تابع شرایط جغرافیایی بود، اما اغلب دولت — شهرها در مقایسه با دولت‌های مدرن بسیار کوچک بودند.³

2. وی‌سنست، اندرو، *نظریه‌های دولت*، ترجمه حسین بشری؛ (تهران: نشر نی، 1371)، ص 29.

3. همان، ص 30.

میان دولت — شهر یونانی و دولت مدرن برخی شباهت‌های صورتی و شکلی وجود دارد، مثلاً هر دو دارای قلمروی مشخص و جمعیتی معین هستند و اندیشه‌ی شهروندی و مفهوم حکومت قانون در هر دو یافت می‌شود. با این حال ی‌کسان دانستن دولت — شهر یونانی و دولت مدرن نادرست است.⁴ از نظر ارسطو و افلاطون غایت دولت — شهر معصوف به تأمین «بهزیستی» برای شهروندان بود. به همین‌سان علم سیاست، یا علم دولت — شهر معطوف به تأمین و توسعه‌ی فضیلت و سعادت بود. دولت — شهر فراگیرنده‌ی کل وجوه زندگی شهروندان به شمار می‌رفت؛ دین، سیاست و زندگی شخصی از یکدیگر جدایی‌ناپذیر بودند. خیر فردی از خیر جامعه جدایی‌ناپذیر بود و اخلاق جزء جدایی‌ناپذیر سیاست به شمار می‌رفت. حوزه‌ی زندگی خصوصی، حقوق و آزادی‌های فردی متصور نبود و شهر نسبت به فرد اولویت داشت. بسیاری صاحب‌نظران معتقدند که نمی‌توان دولت — شهر یونانی را به عنوان دولت به معنی درست کلمه تلقی کرد. اما در خصوص ماهیت سازمان سیاسی در قرون میانه اختلاف نظر وجود دارد.⁵ اولمان استدلال کرده است که قرون میانه‌ی پیش از قرن سیزدهم با مفهوم دولت آشنایی نداشت، اما برخی همچو اچ. می‌تیس مورخ آلمانی به وجود دولت در قرون میانه معتقد هستند و چنین استدلال می‌کنند که نهاد دولت چندین قرن پیش از بروز مفهوم آن به صورتی مشخص و شناخته شده، وجود داشته است. با این همه نظریه‌ی وجود شکلی از دولت در اوایل قرون وسطی مورد توجه برخی مورخین قرار گرفته است. یکی از آنان به نام گینز پست بر این باور است که مورخین اندیشه‌ی سیاسی پیش از حد لازم به ساختار پراکنده و متکثر و منفک جامعه قرون وسطی پرداخته‌اند. به نظر وی حقوق رومی و حقوق مدون کلی‌سای اندیشه‌های در خصوص نوعی رفاه عمومی برتر از حد تعلقات محلی عرضه می‌داشتند. به یک معنا پذیرش نهاد پادشاهی به عنوان شیوه‌ی حکومت نشانگر جستجوی نوعی اقتدار مرکزی و پادشاه مظهر ثبات و نظم و بنابراین به طور ضمنی مظهر رفاه عمومی بود.⁶

در قرون وسطای متأخر و در سپیده‌دمان ظهور نظام نوین، شکل تازه‌ای از سازمان و اقتدار سیاسی به تدریج پدیدار شد. با پیدایش شهرها، رشد مبادله و ایجاد بازارهای محلی، شکل‌گیری پیوندهای

4. همان، ص 31.

5. همان، صص 31-32.

6. همان، صص 33-38.

مشترک اقتصادی یکپارچه — که تنها با رواج شیوه تولید سرمایهداری ایجاد شد — ملت به مثابه جماعتی وابسته به سرزمینی معین پس از درهم آمیختگی طوایف، قبایل و گروههای نژادی پا به عرصه حیات گذاشت. با تغیر رابطه شخصی به رابطه سرزمینی، انطباق مرزها با خطوط جغرافیایی و قومی، رجحان زبانهای محلی بر زبان لاتین و انتقال وفاداریهای محلی و مذهبی به شهریاران نطفه‌ی دولت مدرن منعقد شد که در سرزمین و جغرافیای مشخص قرار داشت و مدعی سلطه بر کل سازمانها و تشکیلات اداری و گروههای داخلی بود و عالیترین مرجع اقتدار و سلطه‌ی انحصاری در قلمرو خویش و تنها منبع وضع قانون که مدعی تأمین رفاه و خیر عمومی است.⁷

اما آنچه دولت مدرن را تحکیم بخشی‌د نظریه‌ی حاکمیت بود. وجود وفاداریهای شخصی، محلی یا مذهبی و رجحان حقوق طبیعی و الهی بر حقوق موضوعه مانع رشد اندیشه‌ی نوین «حاکمیت مطلق و تقسیم‌ناپذیر» در قرون میانه بود. اما سستی پادشاهان با اربابان فئودال و کلیسا زمینه‌ی مناسبی برای پدیدار شدن نظریه‌ی حاکمیت فراهم آورد. در چنین فضای «دولت» به عنوان عالیترین مرجع اقتدار و مدعی سلطه و حاکمیت انحصاری در درون قلمرو خویش متولد شد. ژان بدن حاکمیت را متعلق به مقام پادشاه و مهمترین کار وی‌ژه آنرا قانون‌سازی دانست اما خود حکمران از قانونی که بدین سان وضع می‌شد آزاد بود. پس از بدن، تامس هابز اندیشه‌ی حاکمیت حقوقی را به کمال رساند که از بزرگترین معتقدان به یکپارچگی و مطلقیت اقتدار حکمران که اقتدارش نامحدود، تقسیم‌ناپذیر، فراگیری، جدایی‌ناپذیر و دائمی بود.⁸ دیدگاههای این دو متفکر در قرون شانزدهم و هفدهم میلادی مبانی نظری «دولت مطلقه» را فراهم آورد.⁹

1-2- نظریه‌ی دولت مطلقه

نظریه‌ی دولت مطلقه مبانی موردنیاز خود را از تئوری حاکمیت و بوی‌ژه از بحث ژان بدن درباره‌ی قدرت مطلقه گرفت. و تنظیم آگاهانه‌ی نظری مفهوم دولت در نظریه‌ی دولت مطلقه پدیدار شد. درباره‌ی ماهیت دولت مطلقه فرضیات و تصوراتی متداول بوده که لازم است مورد شناخت و بررسی قرار گیرد.

7. همان، صص 41-44.

8. رک: عبدالرحمان عالم، *بنیادهای علم سیاست*، صص 250-251.

9. رک: وحید سبائی، *دولت مطلقه، نظامیان و سیاست در ایران*؛ (تهران: انتشارات کوی، 1384)، ص 25.

دولت مطلقه را باید از برخی مفاهیم مانند دولت استبداری، دیکتاتوری، حکومت فردی، جباریت یا دولت توتالیتر تمییز داد. دولت مطلقه صرفاً حکومت بی‌قید و بند و جبارانه یا ضرورتاً سرکوب‌گر و ناقض اصول و حقوقی که مبنای اقتدار آنها به شمار می‌رفت نبوده است، چرا که پادشاهان مطلقه خود را حافظ نظم، قانون و عدالت می‌دانستند و بی‌شتر اتباع آنها نیز چنین می‌پنداشتند. بنابراین مفاهیمی مانند استبداد و جباریت اساساً با آن هم معنا نیست. نظریه‌ی دولت مطلقه در عصری تنظیم شد که در آن نظم و سلسله مراتب اجتماعی جلوه‌ای از نظم عمومی و جهانی تلقی می‌شد. هستی، مجموعه و سلسله مراتبی منظم به شمار می‌رفت که در آن همه چیز از ماده‌ی بی‌جان گرفته تا انواع گوناگون حیات نشانی از وجود طراحی بزرگ در خود داشتند. نظم و انتظام در همه چیز و همه جا جاری بود. سیاست هم جزئی از این نظم جهانی تلقی می‌شد. همچنان که خداوند واحد و یگانه بر جهان حاکم بود، دولت‌های این جهان نیز ملک حاکم واحدی به شمار می‌رفتند که همچون پدر بر خانواده حکومت می‌کردند. پادشاه همچو سر در بدن و راعی رعایا بود. به همانگونه که خداوند نظر مشورتی یا توافق و رضایت مدارج «پای‌ین» خلقت را جویا نیست، پادشاهان اصلی و واقعی نیز نباید به دنبال کسب رضایت و موافقت اتباع خود باشند. از اینرو در توصیف دولت مطلقه گفته شده: «حاکم هر قدر هم در مقابل خداوند مسئول باشد، در سیاست‌گذاری نیازمند رضایت و توافق هیچ کس دیگری نیست»؛ دولت مطلقه به عنوان شکلی از حکومت سلطنتی تلقی شده است که در آن اقتدار شهریاری، نامحدود، مطلق و آزاد از نظارت هر مقام بالاتری یا مجلس نمایندگان مردم باشد. لذا بی‌شتر هواداران نظریه‌ی دولت مطلقه معمولاً چنین اندیشه‌هایی درباره‌ی نظم جهان را با نظریه حقوقی حاکمیت در می‌آمیختند.¹⁰

ابزار گستراندن اقتدار و سلطه‌ی دولت‌های مطلقه بر اقصی نقاط واحد سرزمینی تحت حکومت خویش وضع و برقراری قوانین و مقررات متحدالشکل بود. این که حاکم به حکم تمایلات خود، به عنوان کسی که حاکمیت در دست اوست، می‌تواند قانون وضع کند و آنرا از طریق نظام قضایی کارآمد و رو به رشد خود به موقع اجرا گذارد اندیشه‌ای کاملاً انقلابی بود. چنین عملی قانون را از چارچوب حکومت به ابزار حکومت تبدیل می‌کرد. حاکم از طریق این قوانین به صراحت تمامی جمعیت ساکن سرزمین را خطاب قرار

10. اندرو ویسننت، پیشین، صص 77-81.

می‌داد و روابط را به گونه‌ی فزاینده‌ای کلی و انتزاعی تنظیم و مقررات را قابل اجرا «در هر جا و هر زمان» می‌کرد.

تلقی جدید از قانون به عنوان «ابزار» حکومت با توجه به رشد قانون‌گذاری توسط حاکم، اجرای آن توسط دادگاه‌های او و عدم پای‌بندی حکام سرزمینی به قانون اهمیت بی‌شتری یافت. این یکی از نخستین معانی اصیل از مفهوم «مطلق‌گرایی» بود که حاکم خود به تنهایی قانون است: قانون محصول قدرت حاکم است اما در عین حال نمی‌تواند دست و پای قدرت را ببندد یا برای آن حدودی تعیین کند. هواداران دولت مطلقه استدلال می‌کردند نه پارلمان‌ها و نه هی‌چ مرجع دی‌گری حق تصویب قانون یا نظارت بر پادشاهان را ندارند. اینک حاکم برای توجیه و عملی کردن خواست خود ابزاری انعطاف‌پذیر، قابل تعدیل و توسعه تا بی‌نهایت در اختیار داشت که قانون نامیده می‌شد. قدرت حاکم دی‌گری ناشی از مجموعه‌ای از حقوق شخصی و ویژه نبود. قدرت هرچه بی‌شتر به سمت وحدت و انتزاعی شدن حرکت می‌کرد و بی‌شتر به کیفیتی بالقوه تبدیلی و از این‌جا جدایی مفهومی قدرت از جسم حاکم آغاز می‌شد.¹¹

از دیدگاه وی‌نست دولت مطلقه به لحاظ نظری در پرتو تکوین و بسط پنج مفهوم قابل بررسی است: مفهوم نظری حاکمیت کامل و مطلق در قانون‌گذاری، نظری‌هی مالکیت، نظری‌هی حق الهی، نظری‌هی مصلحت دولت و نظری‌هی شخصیت.

مفهوم حاکمیت محور اصلی نظری‌هی دولت مطلقه است، زیرا دولت نی‌ازمند وجود شخصی است که حاکمیت به طور کامل در وجود او تجلی یابد. بنابراین در این دیدگاه دولت ملک شخص پادشاه به شمار می‌رود که اعمال انحصاری قدرت را دارد. بن‌مای‌هی اصلی این نظری‌ه به بُدن و هابز برمی‌گردد. دومین مفهوم، مالکیت پدر سالارانه بود که جای‌گزین مفهوم مالکیت مشروط فئودالی شد و در پرتو همین بحث، نظری‌هی حکومت به عنوان «احراز منصب» جای خود را به اندیشه‌ی حکومت به عنوان «مالک و صاحب منصب» داد و به بسط ای‌دهی حاکمیت مالکانه کمک کرد. سومین مفهوم، حق الهی پادشاه بود که با اصلاحات پروتستانی شکل گرفت. از آنجا که پادشاه تحت ارشاد خداوند قرار داشت خود را بی‌نی‌از از مشورت اتباع می‌دید و بر وضعیت انفعالی اتباع نسبت به حاکم صحه می‌گذاشت. بای‌د توجه داشت که حق

11. وحید سی‌نای، پی‌شین، صص 26-27 و نیز جانفرانکو پوچی، *تکوین دولت مدرن*، ترجمه بهزاد باشی؛ (تهران: نشر آگاه 1377).

صص 122-123.

الهی پادشاهان به حکومت در نظریه‌ی دولت مطلقه نه به معنای حکومت دینی و روحانی و کسب اجازه‌ی حکومت از خداوند بلکه بدین معناست که پادشاه به موجب لطف خداوندی اجازه حکومت یافته است. از اینرو تسلیم در برابر وی وظیفه‌ای مذهبی تلقی می‌شود. مفهوم چهارم، مصلحت دولت بود که در این دید مصلحت دولت را همواره همه کس نمی‌توانست دریابد و شهریاری به عنوان برگزیده‌ی خداوند و شخص مبری از اشتباه و خطا، بهتر قادر به درک مصلحت عمومی بود. از همین رو نظریه‌ی مصلحت دولت جلوه‌ای برین و ماورایی به دولت و شهریاری بخشید و در نهایت پنجمین مفهوم، شخصیت است که براساس آن شهریاری شخص حقیقی و نه تصنعی است و از اینرو دولت در شخص حاکم مطلق تجلی می‌یابد و دولت مطلقه با شخص حاکم یکسان تلقی می‌شود. اصولاً وحدت و تمرکز دولت خود میراث مستقیم همین اندیشه‌ی تجسم دولت مطلقه در شخص حاکم بوده است.¹²

1-3- عوامل مؤثر در پیدایی و تکوین دولت مطلقه

ساخت قدرت متمرکز سیاسی که حاصل ظهور یک اقتدار مرکزی در محدوده‌ی جغرافیایی خاص است، از ویژگی‌های جهان شمول دولت‌های مدرن است.¹³ عملاً تا قرن هفدهم نمی‌توان از وجود دولت مدرن صحبت کرد. با وجود این برخی از صاحب نظران به تبع تحولات ایجاد شده در عرصه‌ی اجتماعی و فرهنگی که با رنسانس خود را نمودار کرد، نظام سیاسی پس از قرن پانزدهم را با عنوان دولت مدرن تعریف کرده‌اند.¹⁴ برتران بدیع معتقد است دو جریان فکری مرتبط به هم در این دوره، اندیشه‌ی قدرت متمرکز دولت را بارور کرد؛ نخست مبانی فکری جنبش اصلاحات و دوم اندیشه‌های سیاسی رنسانس که در آرای ماکس وبر و بدن متجلی شد. جنبش اصلاحات که در واپسین سالهای قرون وسطی به وقوع پیوست، با کوتاه کردن دست کلیسا، حضور قدرت سیاسی سکولار و آزاد از قیود مذهبی را نهادینه ساخت.¹⁵ در عصر رنسانس دولت ماهیتی زمینی یافت و اجزای ساختاری آن متناسب با الزامات دنیوی به نظم درآمد. «ماکی‌اول» شهریاری را به مثابه پادشاه زمینی و غیر دینی مورد خطاب قرار داد و توانایی و خلاقیت وی

12. اندرو وی‌نست، صص 86-118.

13. والتر هینس، *تشکیل دولت ملی در ایران*، ترجمه کی‌کاوس جهاننداری؛ (تهران: نشر خوارزمی 1368)، ص 75.

14. وی‌لیام، تی بلوم، *نظریه‌های نظام سیاسی، کلاسیک‌های اندیشه سیاسی و تحلیلی سیاسی نوین*، ترجمه احمد تدین؛ (تهران: نشر

آران 1373)، صص 503-510.

15. برتران بدیع، *فرهنگ و سیاست*، ترجمه سید احمد نقیب زاده؛ (تهران: نشر دادگستر، 1376)، صص 153-158.

را معیار فضیلت‌مندی قلمداد کرد.¹⁶ و در کتاب گفتارها حوزه‌ی اخلاق را از سیاست جدا ساخت بدین سان که سیاست را نباید به عنوان جزئی از اخلاق قلمداد نمود، بلکه باید همچون علمی مستقل درباره‌ی قوانین حاکم بر قدرت و ارتباط قدرت با سیاست مطالعه کرد.¹⁷

بنابراین فرآیند پیدایش دولت مطلقه و تمرکز قدرت تحت تأثیر وجود شهرهای مستقل و رشد بورژوازی، جنبش اصلاح‌دین‌ها پروتستانیسم، شکل‌گیری و گسترش ناسیونالیسم و نیز تحت تأثیر تحولات اقتصادی و تکنولوژیکی شتاب بیشتری گرفت.¹⁸ روندهای اصلی در دوران فئودالیته فرسایش املاک موروثی حکام سرزمینی از طریق اعطای فیف و تجزیه‌ی یک واحد به واحدهای کوچکتر و پیدایش نظام‌هایی بود که به گونه‌ی فزاینده‌ای خود مختار شدند. در نتیجه‌ی این فرآیند مرکز ثقل سیاسی به مراکز حکومتی خیلی محدود و محلی‌تر انتقال یافت. منشاء پراکندگی قدرت، ناهماهنگی، بی‌نظمی و هرج و مرج در دوران فئودالیسم را باید در این روندها جستجو کرد.

پیدایش شهرها زمینه‌ی اجتماعی — اقتصادی نظام حکومت فئودالی را دستخوش تغییریات بسیاری عمیقی کرد. شهرها نه تنها اقتصاد و شیوه‌ی تولید خاصی داشتند بلکه از لحاظ سیاسی نیز موجودیت‌های خودگردانی بودند. با پیدایش شهرها و شکل‌گیری بورژوازی پادشاهان به یاری طبقات جدی در تضعیف قدرتهای محلی و اشرافیت نظامی کوشیدند. دهقانان آزاد و خرده مالکین نیز به کمک پادشاهان شتافتند. آنها امیدوار بودند با تقویت پادشاه و تضعیف فئودالها از آزادی عمل بیشتری برخوردار شوند. برآمدن شهرها با ورود نیروی سیاسی تازه‌ای در نظام حکومتی همراه شد که خواهان استقلال در فعالیت سیاسی بود. در نتیجه تعادل حاکمیت سرزمینی فئودالها به سود پادشاهان به هم خورد.¹⁹

ایجاد دستگاه اداری، مالی و نظامی متمرکز، نوسازی مالی، ایجاد تمرکز و وحدت اقتصادی، تشویق سرمایه‌گذاری خصوصی، حمایت گمرکی و حمایت از تجارت بین‌المللی همگی اقداماتی برای انباشت

16 . رک: نیکولوماکی‌اول، شهری‌ها، ترجمه محمود محمود، (تهران: نشر بنگاه آذر 1324)، ص 74.

17 . _____، گفتارها، ترجمه محمدحسن لطفی؛ (تهران: نشر خوارزمی 1377)، ص 16

18 . حسین بشری، جامعه‌شناسی سیاسی؛ (تهران: نشرنی 1379)، ص 301-302.

19 . وحید سینی، پیشین، ص 31.

سرمایه، تضمین حقوق مالکیت و به عبارتی در راستای توسعه اقتصادی، اشتقاق گرایان بر نقش مؤثر دولت مطلقه تأکید داشتند.²⁰

با تکامل شیوهی جدید تولید سرمایهداری، مراکز سیاسی از نظر مالی به گروههای جدید وابسته شدند، چرا که به دلیل ضرورتهای ناشی از پیچیدگی اداره‌ی کشور و گسترش بوروکراسی و نیز جاه‌طلبی‌های نظامی و امپریالیستی به منابع مالی گسترده‌ای نیاز داشتند. بدین ترتیب، اهمیت قدرت سیاسی که مبتنی بر شأن اجتماعی بود و قدرت اقتصادی که پشتوانه‌ی آن عقلانیت کارکردی و تخصصی شدن حوزه‌ی اقدام اقتصادی بود، بر پایه‌ی برابری از قدرت قرار گرفتند. علاوه بر این، منطق سرمایهداری و هدف نهایی آن، تفکیک کارکردی حوزه‌های مختلف را ضروری می‌کرد و از همین رو جامعه‌ی سنتی دستخوش تحول اساسی مهمی شد که پدیدار شدن زیرسیستم‌های مختلف در چارچوب نظام مدرن و فراگیری سرمایهدار را به دنبال داشت.

هویت‌سازی در قالب ناسیونالیسم از ویژگی‌های دولت‌سازی جدید و مدرن بود. دولت مطلقه‌ی در غرب واحد سیاسی را نخست بر مبنای یک شخص واحد یعنی پادشاه متمرکز کرد. در ابتدا حوزه‌ی سلطه شاه، دولت (state) بود. سپس دسته‌بندی‌های نژادی موجود به موازات این تمرکز سیاسی در قالب مفهوم ملت به هم پیوند زده شدند، بر این مبنای یک بازیگر اجتماعی محسوب می‌شد و موجودی شش مستلزم حضور یک قدرت متمرکز در سرزمین مشخص بود. ملت مرزهای دولت را معین می‌کرد و تمام افرادی که به عنوان «شهروند» عضو این ملت بودند عضو دولت نیز محسوب می‌شدند. از این پس مرزهای قومی - فرهنگی و مرزهای سیاسی به طور بنیادین با مرزبندی‌های سابق متفاوت بودند و هر ملتی احساس می‌کرد مرزهای خود را باید مطابق با مرزهای فرهنگی و قومی خویش تعین کند. این واقعیت در تضعیف هویت‌های سنتی پیشین نقش مهمی بازی کرد. در گذشته اروپاییان با اشاره به مفهوم «بربر» یا «کافر» هویت اجتماعی و سیاسی خود را تعین می‌کردند در حالی که در این دوره در خارج از مرزهای ملی، دی‌گر «کافران» یا «بربران» وجود نداشتند بلکه ملت‌های دی‌گر و دولت‌های دی‌گر بودند که مبنای هویت «ملی» قرار می‌گرفتند. بدین ترتیب سنت بر جا مانده در اروپا در عرصه‌ی هویت‌سازی مجدداً به کمک

20. سعید حجاریان، جمهوری‌ت: افسون زدایی از قدرت؛ (تهران: نشر نو، 1380)، ص 721.

دولت‌های مدرن آمد و توسعه‌ی آنها را هموار کرد. دولت‌های جدید از مایه‌های فرهنگی موجود برای ایجاد ساختارهایی متفاوت و دارای کارویژه‌های خاص (مانند ارتش ملی، بوروکراسی و...) استفاده کردند.²¹ تفکیک حوزه‌ی نظام سیاسی از نظام اجتماعی یکی دی‌گر از فرایندهای دولت‌سازی مدرن بود که در اثر آن حوزه‌ی مستقل سیاسی شکل گرفت. استقلال نظام سیاسی، دولت را به منزله نهادی مستقل از قیود اجتماعی و فرهنگی جامعه سنتی رهنی‌د. از جنبه‌ی اجتماعی استقلال دولت به مفهوم پایان دوران فئودالیسم و گذار به وضعی‌ت نظام متمرکز مطلقه بود.

تفکیک حوزه‌ی دین از سیاست نیز به لحاظ تاریخی از زمینه‌های شکل‌گیری دولت متمرکز مطلقه است. هرچند ری‌شه‌های دولت مطلقه را بای‌د در آموزه‌های مذهبی قرون وسطی یافت، اما تکامل ساخت این مدل از حکومت مرهون به حاشیه‌راندن شدن مذهب و نظام ارزشی حاکم در جامعه بود. پروتستانیسم و جنبش اصلاح دین، صفات و ویژگی‌های کلی‌سای قرون وسطی و دستگاه پاپ را به پادشاهان غیردینی منتقل ساخت. این جنبش با درهم شکستن استقلال کلی‌سا به عنوان اجتماع مؤمنان، محدود ساختن اقتدار آمرانه به پادشاهان و حکام و توصیه به انفعال و عدم مقاومت در برابر آنها در ایجاد زمینه‌ی پیدایش دولت مطلقه‌ی غیردینی مؤثر بود. به نوشته‌ی وی‌لی‌ام تی‌بلوم، لوتر پام‌آور جنبش رفرم شمشیری را از دست کلی‌سا گرفت و به دست شاه سپرد تا دولت مسی‌ر خود را هموارتر ببیند.²² به نظر لوتر همگان بای‌ستی تابع قدرت حکام غیردینی باشند که تنها پاسخگوی خداوند باشد وی همچو نی‌کولو ماکی‌اولی و نوی‌سندگان اواخر دوره‌ی رنسانس به تدریج حکومت غیردینی را به عنوان خیر عمده‌ی بشری تلقی کرد. در واقع فروپاشی امپراتوری مقدس روم باعث شد مقام بلا معارض پاپ‌ها با حفظ عنصر حق الهی حکومت به پادشاهان منتقل شود. حکامی که پیشتر با کلی‌سا درستی‌ز بودند اینک آن را در درون ساختار قدرت غیردینی خویش ادغام کرده و از آن انتظار داشتند که شاه‌کشی را تقبی‌ح کند.²³

بنابر آنچه تا کنون گفته شد، تحولات تکنولوژی‌ک و اقتصادی و گذار از فئودالیسم و رشد بورژوازی، جنبش اصلاح دینی و تفکیک حوزه‌ی دین از سیاست و تقلیل حوزه‌ی دین به فردی و شخصی، ایجاد

21 . Peter Beyer, religion and Globalization (London: sasje, 1994) p,50

22 . وی‌لی‌ام تی‌بلوم، پیشین، ج 1، ص 360.

23 . رک: اندرووی‌نست، صص 82 و 107.

بوروکراسی جدی‌د، هویت‌سازی در قالب ناسیونالیسم جدی‌د، و تفکیک حوزه‌ی نظام سیاسی از نظام اجتماعی از مشخصه‌های عمده تأثیرگذار در تکوین قدرتهای متمرکز مطلقه بوده است.

1-4- به سوی یک چارچوب نظری دولت مطلقه در ایران

در بحث از نظریه‌های دولت مدرن، نظریه‌ی دولت مطلقه از اهمیت خاصی برخوردار است، چرا که بسیاری از نویسندگان از جمله ماکس وبر و دوتوکویل، تکوین دولت مطلقه را سرآغاز پیدایش دولتهای مدرن دانسته‌اند. حتی برخی نویسندگان، پیدایش دولت مطلقه را با پیدایش دولت مدرن یکسان در نظر گرفته‌اند.²⁴ هرگاه به مبانی نظری دولت مطلقه پرداخته می‌شود، باید اذعان نمود در عمل هیچ دولت و یا شهریاری دارای قدرت مطلقه نبوده است. مطلق بودن قدرت پادشاه اگرچه به لحاظ نظری قابل بررسی علمی می‌باشد. اما در عرصه‌ی عمل عوامل متعددی همچو شخصیت حقیقی پادشاه، امکانات، محدودیت‌ها، نیروهای اجتماعی و شرایط بین‌المللی، چگونگی اعمال قدرت مطلقه را با چالش رو به رو کرده است. در ساحت نظریه‌پردازی الگوی دولت مطلقه، پژوهشگران و نظریه‌پردازانی همچو، ماکس وبر، دوتوکویل، فردریش انگلس، کارل مارکس، اندرو وی‌نست و ... وارد عرصه‌ی نظریه‌پردازی شده‌اند. در پژوهش حاضر الگوی نظری «جان فرانکو پوجی» از میان نظریه‌های گوناگون دولت مطلقه، برای بررسی دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی، بخاطر انطباق آن با واقعیتهای اجتماعی و دولت مطلقه در ایران انتخاب گردیده است.

1-5- شاخص‌های دولت مطلقه از دیدگاه پوجی

در الگوی نظری «پوجی» دیوان‌سالاری، ارتش و تمرکز منابع قدرت در دولت مطلقه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

1-5-1- دولت مطلقه و دیوان‌سالاری

وی معتقد است، هدف دولتهای مطلقه برقراری نظم و قانون از طریق تدوین قوانین موضوعه و اعمال آن توسط دیوان‌سالاری وابسته به آنها می‌باشد. بدین منظور دولتهای مطلقه ارگانهای محلی را تحت فشار قرار داده و در یک نظام متحدالشکل کشوری ادغام نمودند. قرار دادن اصناف تحت مقررات دولت، لغو

استقلال دادگاههای صنوف سنتی و واگذاری آنها به نظام قضایی از جمله این اقدامات بوده است.²⁵ به وضوح این نوع گسترش دیوان سالاری در دولت مطلقه‌ی پهلوی نمایان می‌گردد، با آنکه دستگاه دیوانی و سیستم قضایی در ایران عصر قاجار تغیری راتی را تجربه کرد، اما جلوه‌ی مدرنی نیافت؛ اما با ظهور دولت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی اول، ساخت قدرت مبتنی بر تکثر و پراکندگی دیوان سالاری عصر قاجاریه در تحت دستگاه بوروکراتیک ایجاد شده قرار گرفت.²⁶ دستگاه اداری با تصویب قانون استخدام کشوری در سال 1301 ش و تغیری رات گسترده در تشکیلات وزارتخانه‌ها، متحول گردید.

1-5-2- دولت مطلقه و ارتش

ارتش در همه جا در شمار مهمترین ارکان و شاخصه‌ی اصلی دولتهای مطلقه بوده است. در الگوی نظری دولت مطلقه‌ی پوجی جایگاه ارتش در تکوین دولتهای مطلقه مورد تأکید قرار گرفته است:

«در وضعیت و بستر جدی سیاسی است یعنی شکل‌گیری دولتهای مطلقه با توجه به تحولات تکنولوژیکی، اقتصادی و اجتماعی داخلی و خارجی، دولتهای که تمایل به بقا داشتند و خواستار شکوفایی بودند، ناچار به داشتن ارتشی دایمی و قدرتمند و در مواقع ضروری یک ناوگان جنگی مجهز بودند که پول، تجهی‌زات و افسران گرداننده آن توسط حاکم تأمین می‌شد».²⁷

همچنان که در بخش بعدی پژوهش اشاره خواهد شد، ظهور ارتش مدرن در ایران همزمان با شکل‌گیری و تکوین دولت مطلقه‌ی پهلوی بوده و نقش اساسی ارتش در این مقطع تاریخی، پاسداری از دولت مطلقه، تمرکز دهی به منابع قدرت، از میان برداشتن کانون‌های ذره‌ای قدرت و سرکوبی شورش‌های محلی و مرکزگریز و در نهایت پاسداشت از وضع موجود و حمایت کامل از دولت مطلقه پهلوی بوده است.

1-5-3- دولت مطلقه و تمرکز منابع قدرت

جان فرانکو پوجی معتقد است دولتهای مطلقه‌ی مدرن ذاتاً وحدت‌گرا و تمرکزگرا بوده و اصولاً به دنبال تمرکز قدرت در نظام اجرایی، قانون و نهاد قضاوت و حتی متمرکزسازی جامعه‌ی مدنی هستند. بنابراین افزایش کنترل بر منابع اجبارآمیز همچون ارتش، پلیس، قوای مقننه، قضائیه و مجریه و نیز منابع غیر

25. جان فرانکو پوجی، *تکوین دولت مدرن*، ترجمه بهزاد باشی؛ (تهران: نشر آگاه، 1380)، ص 109.

26. حسین بشری، *موانع توسعه سیاسی در ایران*؛ (تهران: نشر گام 1380)، ص 68.

27. پوجی، پیشین، ص 112.

اجبارآمی از قبیل اقتصادی، اجتماعی، نهادهای سیاسی و مدنی، وسایل ارتباطی و دستگاههای آموزشی از جمله اهداف دولتهای مطلقه هستند. طبقات اجتماعی و نهادهای مدنی قدرتمند، همواره سدی در برابر اعمال کنترل کامل بر منابع قدرت بوده و ضعف آن در جامعهی ایران موجب دستیابی قدرت مطلقه‌ی شبه مدرن پهلوی در برقراری شخصی‌سازی و تمرکز منابع قدرت بوده است.

با گسترش نظام اجرایی، قضایی، فرهنگی و ارتش در نظام متمرکز مطلقه، جنبه جدیدی از حکومت نیز شکل می‌گرفت و آن وضع قوانین و اجرای آن از طریق نظام قضایی دست‌نشانده و ارتش بود. در الگوی نظری دولت مطلقه‌ی «پوجی» در ارتباط با قانون دو واقعیت وجود دارد:

«ی‌کم: با این‌که نه از لحاظ جغرافیایی و نه از لحاظ تاریخی، قانون‌گذاری مقارن با رشد مطلقه‌گرایی نبوده ولی عمده روحیه‌ی نظام حکومت مطلقه را تشکیلی داده است. دوم: هرچند حکام مطلقه خود را سرچشمه قانون قلمداد می‌کردند، اما هیچوقت خود را پای‌بند به آن تلقی نمی‌کردند. این یکی از نخستین معانی اصیل از خود مفهوم «مطلقه‌گرایی» است که می‌رساند حاکم خود به تنهایی قانون است. قانون محصول قدرت حاکمه است، اما در عین حال نمی‌تواند دست و پای قدرت را محدود سازد و برای آن حدودی را تعیین نماید».²⁸

همچنانکه در بخش بعدی پژوهش اشاره خواهد شد، دیوان سالاری و دربار ابزارهای برای اجرای مصوبات شخص شاه در ایران بوده و اگر صاحب منصبی به دنبال اجرای قوانین یا استقلال رأی بود حتی با خطر مرگ مواجه می‌شد. چنان که بسیاری نظری داور وزی عدلیه و یامورتاش از دولتمردان رضاشاه بدین سرنوشت دچار شدند.²⁹ و یا مجلس قانون‌گذاری کاملاً در تحت سی‌طری رضا شاه قرار داشت و در دوره‌ی زمامداری وی هیچ‌گونه نهاد مدنی فرصت رشد و شکوفایی نیافت و هرگونه کانونی خارج از دولت مطلقه‌ی پهلوی به شدت سرکوب گردید.

در نهایت در الگوی نظری دولت مطلقه‌ی جان فرانکو پوجی، دولت و جامعه‌ی مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد. وی معتقد است دولت مطلقه جامعه‌ی مدنی را منحصراً به عنوان شیء مناسبی جهت حکومت بر آن در نظر می‌گیرد و در حقیقت علاقه‌ی درجه‌ی اول حکومت مطلقه دقیقاً این بوده که علایق و منافع

28. پوجی، پیشین، ص 122.

29. احمد نقیب‌زاده، دولت رضا شاه و نظام ای‌لمی؛ (تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی 1379)، صص 126-127.

فردی اشخاص را به گونه‌ی قانع کننده‌ای، به قید نظم و قانون در آورد و آنرا توسعه دهد و این علایق به اعتقاد پوجی عمدتاً اقتصادی بوده‌اند، و فعالیت اقتصادی عمدتاً در جهت تحقق اهداف ذیل ترویج شده است: یکم، مشغول داشتن توده‌های اجتماعی به شرایطی آرام و صلح‌آمیز و بی‌اعتنا به شغل سیاسی و دوم، افزایش ثروت‌های قابل مالیات بندی جهت تأمین هزینه‌های نظام حکومت.³⁰

اینک با شناخت الگوی نظری دولت مطلقه‌ی «جان فرانکو پوجی» در فصل بعدی به شاخصه‌های دولت مطلقه‌ی پهلوی یعنی تمرکز قدرت در دربار، گسترش دیوان سالاری در حوزه‌های مختلف قضایی، اجرای، آموزشی و فرهنگی و نهادهای قانون‌ساز و ارتش مدرن با تأکید بر الگوی نظری پوجی پرداخته خواهد شد.

30. پوجی، پیشین، صص 129-130.